

הכניסה לגן עדן

מדור אגדה

עגנון כיוצר מדרשי ומבקר חברתי

יאיר אלדן

“מפני מה לא הניחו את מורנו הגאון ר' ישראל איסרליין ליכנס לגן עדן מיד לפטירתו”. על סיפור קצר בעל שם ארוך, ועל ביקורתו החריפה של עגנון כלפי הממסד בדורו

חבי בין סיפורי 'דורות עולמים' בכרך 'אלו ואלו' של סיפורי ש"י עגנון,¹ סיפור קצר ולו כותרת ארוכה במיוחד – 'מפני מה לא הניחו את מורנו הגאון ר' ישראל איסרליין ליכנס לגן עדן מיד לפטירתו'.² גיבור הסיפור, ר' ישראל איסרליין המכונה מהרי"א או מהרא"י, היה גדול-הדור באשכנז במאה ה-15 (1390-1460 לערך). הוא היה גדול בתורה וידוע כאוהב-שלום ורודף-שלום, שונא ריב ומחלוקת. מסופר עליו כי לא נטל שכר רבנות מקהילתו מעולם, והיה מחמיר עם עצמו ומתנהג בחסידות ובפרישות. מהרי"א נקרא גם 'בעל תרומת הדשן', על שם ספרו העיקרי המכיל 354 תשובות (כמניין דש"ן).

סיפור המעשה הקצר מתחיל עם פטירתו של צדיק זה. בשעה שמלאכי השרת מכינים עצמם לקליטת ר' ישראל איסרליין בכבוד הראוי לו, צץ לפתע "מלאך אחד צנום שכנפיו לא העלו נוצות [...] ועיכב ביד המלאכים מלהכניס את נשמתו של הגאון לגן עדן". לשאלה מדוע ראה לעשות כן משיב המלאך כי כנפיו הלא מפותחות, ודרגתו הנמוכה בקרב המלאכים, הן תוצאה של עברה שעבר ר' ישראל איסרליין, שכן "אמרו לי [...] שעל ידי מצוות ומעשים טובים שעתידי אותו צדיק לעשות עתידים אנו להיעשות מלאכים טובים". המלאך דבק בר' ישראל מרגע לידתו, אך בשל אותה עברה שעבר ר' ישראל, לא התפתח כמצופה. מהי, אם כן, אותה עברה שבגינה טוען המלאך "למה יכנס הוא לגן עדן ויהא הנהה מכל הטוב שמוכן לצדיקים בגן עדן בשעה שאני נטרדתי על ידו ממחיצתם של מלאכים טובים מחמת אותה עבירה שעבר"? על פי הסיפור, ר' ישראל איסרליין "עבר על דברי ר' עקיבא שהלכה כמותו מחבריו". ובאיזו סוגיה? בסוגיית "שניים

יאיר אלדן הוא סטודנט לתואר שני בתכנית ללימודי תרבות באוניברסיטה העברית.

לבינם הם תוהים ואומרים: "אפשר ר' ישראל לברנו נפטר ולא ישב בגן עדן. מה פנים לגן עדן שאין צדיק זה שרוי בתוכו. אלא כדי שלא יאמרו משאוי פנים יש למעלה נשהה אותו שעה קלה עד שנכניסנו". לאחר השהיית ר' ישראל בפתח גן עדן מכניסים אותו הצדיקים ברוב הדר לגן והוא, ביושבו על כסא של כבוד, דורש "במשנת ר' עקיבא אשריכם ישראל" (המשנה המסיימת את מסכת יומא). ואילו אותו מלאך

שהיו מהלכין בדרך וביד אחד מהם קיתון של מים – אם שותין שניהם מתים, ואם שותה אחד מהם יגיע ליישוב". בסוגיה זו מתגלה המחלוקת: "דרש בן פטורא – מוטב שישתו שניהם וימותו ואל יראה אחד מהם במיתתו של חברו. עד שבא ר' עקיבא ולימד "וחי אחיך עמך" – חייך קודמים לחיי אחיך".³ על אף שהלכה כר' עקיבא, נתן ר' ישראל לחברו, על פי הסיפור, את קיתון המים שהיה ברשותו,

צדיקים בעולם הבא, כתב יד תנ"ך האמברוויאנה, גרמניה, המאה ה-13

צנום – מספר עגנון – "יש אומרים שנתמעך בין רגלי הצדיקים, ויש אומרים שביקש רבינו הגאון רחמים עליו והעלוהו לכת של מליצי יושר". עגנון, הבקי במדרש ובתלמוד, עשה חיבור מופלא בין הסיפורים על חסידותו הגדולה של ר' ישראל איסרליין, ובין המדרשים

והוא עצמו לא שתה ממנו מאום. כלומר, ר' ישראל נהג בחסידות יתרה גם לפי דעתו המחמירה של בן פטורא ולא שתה מן המים כלל. הצדיקים, בשמעם את דברי המלאך מרוט-הנוצות, אינם יכולים שלא להסכים עם טענתו כי ר' ישראל עבר על דברי ר' עקיבא. אך בינם

עגנון מצביע על הסכנה המוסרית שהוא רואה בראייה הדתית של ר' עקיבא ומצדד בגישת ר' אלעזר בן עזריה במחלוקת. לטעמו, היחס הנאות לאחר, יכול לנבוע רק מן האדם ולא מן האל

אין יום הכיפורים מכפר, עד שירצה את חבירו. אמר ר' עקיבא: אשריכם ישראל! לפני מי אתן מיטהרין? מי מטהר אתכם? אביכם שבשמים, שנאמר (יחזקאל לו, כה): "וזרקתי עליכם מים טהורים וטהרתם" ואומר (ירמיה יז, יב): "מקוה ישראל ה'" – מה מקווה מטהר את הטמאים, אף הקדוש ברוך הוא מטהר את ישראל".

הקריאה המוסרית במשנה זו ראתה בדרשותיהם של ר' אלעזר בן עזריה ושל ר' עקיבא שתי דרשות נפרדות. דרשתו של ר' אלעזר מביאה אסמכתא לכך שיום הכיפורים מכפר רק על עברות שבין אדם למקום, ואילו דרשתו של ר' עקיבא מהווה, בעצם, סיכום נאה לכל מסכת יומא. בדיוק כפי שרגע צאתו של כהן גדול מבית קודשי הקודשים בשלום הוא רגע אופטימי, כך גם סיום מסכת יומא, העוסקת בעבודת יום הכיפורים, הוא סיום אופטימי המתאר יחסים אינטימיים בין הקדוש ברוך הוא המטהר בעצמו את ישראל. על פי הקריאה המוסרית, יש באסמכתא שמביא ר' עקיבא גם המשך ותמיכה לדעתו של ר'

ולכן לא בידו ההחלטה אם למסור את חייו על מנת להציל את חברו. זהו עיקרון דתי – במצב שבו אין אפשרות ששני האנשים יינצלו, יש לדאוג לכך שלפחות האחד ישרוד. האדם נתון למרותו של אלוהים והוא קניינו ולכן אין הוא יכול "להמעיט" קניין זה על דעת עצמו. בסיפור, על אף העובדה המוכחת שר' ישראל

המספרים על רגע הכניסה לגן עדן. דמותו של ר' ישראל איסרליין שימשה לעגנון צינור להבעת ביקורת על החברה הדתית בת-ימיו. בדורו של המהרי"א היו מחלוקות קשות ביהדות אשכנז והניגוד בין אלה לחסידותו המרובה של ר' ישראל, היווה עבור עגנון כר נרחב לביקורת חברתית. עגנון עונה לשאלה שבכותרת הסיפור, 'מפני מה לא הניחו את מורנו הגאון ר' ישראל איסרליין ליכנס לגן עדן מיד לפטירתו? בשתי תשובות: הראשונה, ר' איסרליין לא נכנס מיד לגן עדן בגלל צרות-עין. הטענה של המלאך, מדוע שיהנה הוא אם אני לא נהנית, מצביעה על חוסר יכולת לפרגן. שנית, ר' איסרליין לא הוכנס לגן עדן בגלל שהפר כלל משפטי (ר') עקיבא הלכה כמותו (מחבריו) ועגנון בא חשבון עם החלה פורמליסטית של כללים הלכתיים. שתי הבעיות החברתיות הללו זוכות למענה

הדס עפרת, נודדי שינה 2003 צילום: דוד שפרבר

בפסטיבל 'אמנות הארץ' שהתקיים במתחם רידינג בסוכות 2003 נטל האמן החזותי הדס עפרת כדורי שינה, והלך לישון. לגופו הצמיד מערכת הגברה ששידרה סיפורים, חלומות, ומחשבות העוסקות במצבי מעבר וביחסים בין שלושה דורות – האב, המספר והבן.

אלעזר בן עזריה, לפיה יום הכיפורים מכפר על עברות שבין אדם למקום. ואולם, השימוש של עגנון במובאה זו מאפשר הסתכלות אחרת על המשנה. אם נסתכל מקרוב על הדרך שבה מוצגות דעות התנאים ועל תוכן דעתם, נגיע למסקנה כי לפנינו מחלוקת בין ר' אלעזר בן עזריה ובין ר' עקיבא. לדעת ר' אלעזר בן עזריה, יום הכיפורים אינו מכפר על עברות שבין אדם לחברו עד שירצה את חברו. לדעתו, דת ומוסר הם מושגים נפרדים; תיקון מעשה בתחום המוסר צריך להיעשות בתחום המוסר, או לכל הפחות, התיקון המוסרי הוא תנאי הכרחי (גם אם לא

עבר על דברי ר' עקיבא, הוא מוכנס לגן עדן בכבוד גדול ומיד לאחר כניסתו הוא דורש "במשנת ר' עקיבא אשריכם ישראל". המשנה האחרונה של מסכת יומא קובעת: "האומר אחטא ואשוב, אחטא ואשוב – אין מספיקין בידו לעשות תשובה. אחטא ויום הכיפורים מכפר – אין יום הכיפורים מכפר. עברות שבין אדם למקום – יום הכיפורים מכפר. עברות שבין אדם לחבירו – אין יום הכיפורים מכפר, עד שירצה את חברו. את זו דרש ר' אלעזר בן עזריה: "מכל חטאתיכם לפני ה' תטהרו" (ויקרא טז, לו): עברות שבין אדם למקום – יום הכיפורים מכפר. עברות שבין אדם לחבירו –

הראוי להן – המלאך מרוט-הכנפיים, שמתקשה לראות בהצלחתו של ר' ישראל לעומת מצבו, זוכה לסוף כראוי לו – נמעך בעקבי השכינה או "עולה לכת של מליצי יושר" – כלומר, מקבל על עצמו "לפרגן" יותר. עגנון, בדרכו הספרותית, מצדיק את מהרי"א על כך שבסיטואציה של 'שניים שהיו מהלכין בדרך' הוא לא נצמד להלכה הפורמלית אלא בחר ללכת על פי צולבו הפנימי. זהו הרובד הראשון של ביקורתו של עגנון – ביקורת על שמרנות הלכתית וצרות-עין. ברובד השני יש בסיפור ביקורת גם על תוכן דעתו של ר' עקיבא ועל גישתו הדתית. על פי ר' עקיבא, האדם הוא יציר כפיו של האל

האיש שהקדים את תקופתו

(המשך מעמוד 34)

המוציאים דיבה [=על מחללי שבת באמריקה] בזמננו הם אנשים אשר לא עמדו בניסיון החיים ואם אתם עמדתם בניסיון החיים, בניכם לא החלו לעמוד בניסיון, וכבר ראינו די מאלה שצעקו ככרוכיא על אחינו באמריקה, וכאשר ניסה דבר אליהם נלאו ויהיו כמוהו.⁷

סיכום

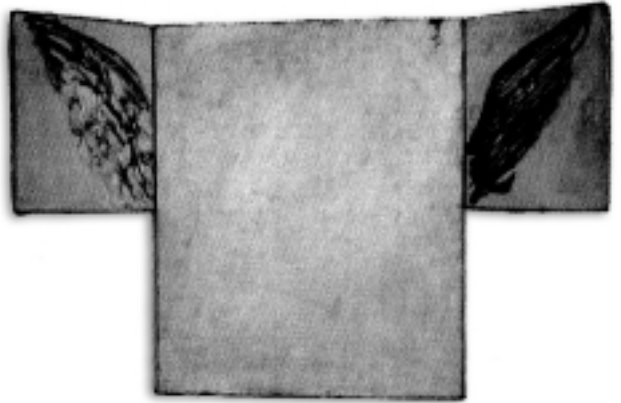
"יחיד אני בין המרובים"

תפיסותיו של הרח"ה יכולות להוות נקודת מוצא לדיון ברוב הבעיות הקשורות במתח של יהדות ומודרנה. דומה שהוא פילס נתיב שבו הקדים את זמנו, ולכן הוא מדבר אלינו יותר משדיבר אל בני דורו. הוא אף היה מודע לכך שתפקידו בעולם הוא להשליך את לחמו על פני המים: ואם יחיד אני בין המרובים אינני מורה הלכה למעשה, אבל בלי ספק שיבוא זמן שהשעה תהא צריכה לכך ויסמכו על דבר היחיד וימצא כי גם רבים אשר אתי מאשר אתם.⁸

בסקירתנו הקצרה לא דיברנו על סוגיות חשובות נוספים כגון: מדינה יהודית-דמוקרטית, שהרח"ה השכיל לחצוב לה כמה אבני יסוד לבניית הלכות מדינה, ועדיין ממתינים אנו לפוסקים שילקטו אותן אבנים לבניין של ממש; כמו כן, גם התייחסויותיו לשיטות כלכליות-חברתיות יכולות לשמש מצע לדיונים תורניים בנידון. הוא גם לא משך ידו משאלות שמעלה ביקורת המקרא, אשר עד זמננו מעטים הם יראי השמים המהינים לגעת בהן, כמו הרב ברויאר ועוד כמה אחרים. ספרו של זוהר קריא, קולח ומה שחשוב – שהוא פותח דלת לבעיות שהעסיקו את הרח"ה וחריפותן לא פגה גם היום, בתקווה שעוד יבואו אחריו עוסקים בתורה ובעבודה. ■

1. למעלה מעשרים ספרים ושורה של מאמרים בכתבי עת ומכתבים. ראו: זוהר, עמודים 299–300. מכון הרטמן 2003.
2. זוהר מזכיר את מפעלו החלוצי של אליעזר שביד בספרו **דמוקרטיה והלכה – פרקי עיון במשנתו של הרב חיים הירשנזון**, ירושלים תשל"ח.
חברנו ד"ר יחזקאל כהן, מייסד תנועת נאמני ת"ע, ערך חוברת בשם: **הרב חיים הירשנזון – התורה והחיים** (הוצ' נאמני ת"ע תשמ"ח). ובה מאמרים שלו ושל שביד המתארים בתמצית את משנתו של הרח"ה. החוברת מומלצת לעיון ראשוני בשיטתו.
3. הרב חיים הירשנזון, **מלכי בקודש**, ח"ב עמוד 192.
4. הרב חיים הירשנזון, **ימים מקדם**, עמוד 235.
5. הרב חיים הירשנזון, **מלכי בקודש**, ח"ב עמוד 174.
6. הרב חיים הירשנזון, **חידושי הלכות**, ח"ג דף ה' ע"ב.
7. הרב חיים הירשנזון, **מלכי בקודש**, ח"ב עמוד 161.
8. הרב חיים הירשנזון, **מלכי בקודש**, ח"ג עמוד 100.

ר' ישראל, שנתן את קיתון המים היחיד לחברו, "דורש במשנת ר' עקיבא אשריכם ישראל". כאן טומן עגנון את ביקורתו על ר' עקיבא: בעוד ר' עקיבא דורש את הפסוק "מקווה ישראל ה'" כפשוטו – האל כמקור מים וטהרה; דורש ר' ישראל (או, אם תרצו, ש"י עגנון) את המילה 'מקווה' במובן של תקווה: ישראל צריכים לקוות לקב"ה ולשים את מבטחם בו. משום כך נתן ר' ישראל את המים לחברו. בנוסף, מצביע כך עגנון על הסכנה המוסרית שהוא רואה בראייה הדתית של ר' עקיבא ומצדד בגישת ר' אלעזר בן עזריה במחלוקת. לטעמו, היחס הנאות לאתר, הגורם לאדם להתחייב כלפי

מיכאל סגן כהן, כנפיים (מלאך) 1982

חברו ולחוש את עצבונו ואת שחוקו, יכול לנבוע רק מן האדם ולא מן האל. ההנחה כי האדם נברא 'בצלם אלוהים' ועל כן יש לשמור על כבודו וזכויותיו נדחית כאן. בסיפורנו, דווקא המלאכים צריכים להידבק בבני אדם על מנת שיתפתחו כהלכה; דווקא 'צלם בני אנוש' הוא המקור המוסרי הבסיסי.

הכנסתו אחר כבוד של ר' ישראל לגן עדן מהווה, בעצם, ביקורת חריפה על גישתו של ר' עקיבא. עגנון, בדרכו המתוחכמת, מבהיר כי הזיהוי של הדת עם המוסר המגיע מבית מדרשו של ר' עקיבא יביא, בסופו של דבר, להפחתה בערך שאנו מייחסים לקיום האנושי. ■

לכפרה. תיקון בתחום הדת, לעומת זאת, ייעשה בתחום הדת, במישור יחסי אל-אדם. יום הכיפורים מכפר על עברות מתחום זה שהרי הוא מעמד שכולו התייצבות אדם מול אלוהים. לעומת זאת, לדעת ר' עקיבא,

דת ומוסר מגולמים שניהם בדמותו של האל והוא המטהר את האדם מכל חטאיו. הדת היא מוסרית והמוסר הוא דתי, ואין להפריד ביניהם. חרטה וחזרה בתשובה דתיים משמעותם, מיניה וביה, גם חרטה ביחסים שבין האלוה וגם חרטה ביחסים בין בני אדם. במילים אחרות: לשיטת ר' אלעזר, ביחסים שבין אדם לאדם המבט הוא לעבר "האחר" ואותו יש לרצות. לשיטת ר' עקיבא, לעומת זאת, המבט הוא לעבר האלוהים ואין משמעות ל"ריצוי חברו". תשובה גמורה שתתקבל אצל האל משמעה גם תיקון היחסים בין בני האדם.

נשאלת השאלה: הזוהר ר' עקיבא של "ואהבת לרעך כמוך זה כלל גדול בתורה"? והתשובה היא: כן. שהרי לו ר' אלעזר בן עזריה היה מנסח כלל זה, סביר להניח שלא היה משתמש במילים "ואהבת לרעך כמוך", החושפות את יסוד אהבת הרע אצל ר' עקיבא – שהוא האהבה של האדם את עצמו. ר' עקיבא סבור כי האלטרואיזם זר לטבע האדם, ושביסוד החיוב לאהבת הרע חייבת להימצא אנוכיות מסוימת. גישה זו היא העומדת ביסוד תפיסתו את הדת והמוסר הנובעים שניהם מהאל, והיא הנימוק לעמדתו בסוגיית 'שניים שהיו מהלכין בדרך'.

1. ראו כל כתבי ש"י עגנון, כרך 'אלו ואלו', ירושלים ותל אביב תשל"ח, עמוד ש"ח.
2. הסיפור פורסם לראשונה במדור הספרותי של עיתון 'הארץ', בערב חג השבועות תרצ"ח. הכותרת הארוכה אופיינית לסיפורי 'ספר סופר וסיפור' שעגנון היה עוסק באיסוסם ובקיצוצם בערך באותן השנים – ראו **ספר סופר וסיפור**, ירושלים ותל אביב תש"ס, עמודים שי"ב–שי"ג. התייחסות לסיפורו של עגנון ניתן למצוא במאמרו של פלטיאל דייקן (דיקשטיין), 'פיקוח נפש בדיני עונשין, בהלכה ובמוסר היהודי', **תריבץ** 27 (תמו תשי"ח), עמוד 498. דייקן מתייחס במאמרו למחלוקת ר' עקיבא ובן פטורא כדוגמה למתח שבין מידת הדיון למידת החסירות ביהדות.
3. המחלוקת מופיעה במקור במדרש הלכה **ספרא** על ספר ויקרא, פרשת בהר, פרק כה. בסיפור של עגנון מובאת גרסת הבבלי השונה במקצת. ראו מסכת **בבא מציעא**, סב ע"א.

